

Competitive Scramble is an Evil Ingenuity: Proceedings from the International Conference on the Biography and Songs of Alhaji Abubakar Kassu Zurmi in Heroic Poetry

A Publication of the Department of Nigerian Languages, Sokoto State University, Sokoto

ISBN 978-978-62480-5-9 (Print) | ISBN 978-978-62480-5-9 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.65760/kassu.i1.48>

Website: www.ssu.edu.ng | Issue 1 | April 2025 |

Sunayen Hausawa na Gargajiya a Cikin Waƙoƙin Abubakar Kassu Zurmi

Abdullahi Muhammad Birnin Magaji

Gidan Rediyon Zamfara

Sashen Hausa Kwajijen Fasaha da Kimiya, Gusau. (ZACAS)

Corresponding Author: **Abdullahi Muhammad Birnin Magaji**

Email:

LambarWaya:

Tsakure

Duk wani abu da ya shafi fasahar bayyana nagartaccen tsarin rayuwa ta mutum da kuma al'umma wadda ta shafi duniya da wadda ta shafi Lahira tana nan tule a cikin waƙoƙin baka na Hausa (Gusau, 2014). Alhaji Kassu Zurmi yana ɗaya daga cikin mawaƙan baka na Hausa, wanda Allah ya ba shi basira da hazaka da fasaha da hikimar naƙaltar harshen Hausa da adabi da abin da ya shafi al'adun Hausawa tun daga sana'a da muhalli da aure, da haihuwa da kuma sunayen Hausawa na kafin musulunci da kuma bayan musulunci. Don haka, Kassu Zurmi mawaki ne na maza, wato mafarauta da 'yan tauri da barayi, saboda haka, waƙoƙinsa kunshe suke da sunayen Hausawa na gargajiya tun kafin musulunci da kuma waɗanda suka samu bayan zuwan musulunci. Akwai ayyuka da dama daga masana da masu bincike a dangane da abin da ya shafi ma'anar suna da sunayen Hausawa na gargajiya da kwatanta sunayen gargajiya na Hausawa da kuma kiran sunan mutum na asali tare da laƙabin garinsu ko unguwarsu da abin da ya shafi sakaya suna na asali na Bahausha.

Copyright: *Provided that the author(s) and the source are credited, noncommercial use of the article is allowed, including printing and distribution.*

1.0 Gabatarwa

Duk wani abu da ya shafi fasahar bayyana nagartaccen tsarin rayuwa ta mutum da kuma al'umma wadda ta shafi duniya da wadda ta shafi Lahira tana nan tule a cikin waƙoƙin baka na Hausa (Gusau, 2014). Alhaji Kassu Zurmi yana ɗaya daga cikin mawaƙan baka na

Hausa, wanda Allah ya ba shi basira da hazaka da fasaha da hikimar nakaltar harshen Hausa da adabi da abin da ya shafi al'adun Hausawa tun daga sana'a da muhalli da aure, da haihuwa da kuma sunayen Hausawa na kafin musulunci da kuma bayan musulunci. Don haka, Kassu Zurmi mawaki ne na maza, wato mafarauta da 'yan tauri da barayi, saboda haka, wakokinsa kunshe suke da sunayen Hausawa na gargajiya tun kafin musulunci da kuma wadanda suka samu bayan zuwan musulunci. Akwai ayyuka da dama daga masana da masu bincike a dangane da abin da ya shafi ma'anar suna da sunayen Hausawa na gargajiya da kwatanta sunayen gargajiya na Hausawa da kuma kiran sunan mutum na asali tare da lakabin garinsu ko unguwarsu da abin da ya shafi sakaya suna na asali na Bahausha.

2.0 Tarihin Alhaji Kassu Zurmi

An haifi Kassu a wani gari da ake kira Magarya kamin daga bisani ya dawo a kauyen Kadawa ta karamar Hukumar Zurmi da ke cikin Jihar Zamfara, a daidai shekara ta 1910. Sunan mahaifinsa Amadu, sunan kakansa kuma Malam Gandau Dumfawa. An yi masa lakabi da suna Sarkin Fawa Gandau, sunan mahaifiyarsa "Maimuna" wadda ake yi ma lakabi da suna Kande.

Sunan Kassu na yanka shi ne Abubakar. Dalilin yi masa wannan lakabi na Kassu shi ne saboda an haife shi ne a ranar kasuwar garinsu, shi ya sa aka yi masa wannan lakabi watau Kassu kalma ce ma'anar wai mai kasuwa. Asalin Kassu an ce Bagobiri ne, saboda kakanninsa ne Gobirawa. Sun taso daga kasar Gobir a wani gari da ake kira Kurawa suka yada zango a wani gari da ake kira "Dumfawa" ta karamar Hukumar Zurmi. Daga nan sai kuma suka tashi daga garin "Dumfawa" suka koma garin "Magarya". Daga garin na "Magarya" kuma suka matsa zuwa wani kauye da ake kira "Kadawa" watau "Kwata" duk a cikin karamar hukumar mulki ta Zurmi. Kassu ya nuna haka a cikin wakar Nomau inda yake cewa:

"Uban balindo, shi ya ishe ni har Kadawa".

Wannan ya nuna mana cewa shi mutumin Kadawa ne. Kassu Zurmi bai sami damar yin karatun boko na zamani ba, amma ya taɓa karatun Alkur'ani da sauran littattafai na fikihi. (Gusau, 2005) a makera ta malan Ladan na garinsu.

Gado: Kassu Zurmi ya gadi kida ne a wajen mahaifinsa. Kassu ya fara bin mahaifinsa wajen kidan tun yana yaro karami. Bayan koyon kidan da yake yi daga wajen mahaifinsa ya taɓa kidan noma da kidan bori da fawa da farauta da barayi, amma bai mayar da hankalinsa sosai a kansa ba kamar na tauri, shi dai ne kidan da ya gada, ya taras ubansa yana yi don haka ya himmatu a kan sa, har Allah ya ba shi rabo mai yawa a ciki.

A matsayinsa na makadin farauta da 'yan tauri ba wai gidajensu kawai yake bi idan suna ko biki ya kama ba, a'a tare da shi ake zuwa dajin farauta, duk abin da aka yi na farauta a gabansa, ba wani mai ba shi labari ra'ayul ainu ne shi. Shi kansa a wasu diyan wakokinsa ya nuna cewa da shi ake zuwa farauta dubi abun da yake cewa:

"Tahiya Makoda ko dajin Kuna,
Sa'annan kowaj ji 'yan kalanguna na Jaji na'Amadu,
Sai da da da ka kai nama daji.
(Wakar Katakore Jabanda). (Gusau, 2005:225- 226)

Kassu Zurmi yana amfani da kalangu a matsayin abin kidansa. Kassu ya yi nau'o'in kade-kade a matsayinsa na makadin kalangu. Daga cikinsu akwai kidan noma da kidan farauta da 'yan tauri, sai kidan barayi da 'yan caca.

Kassu Zurmi ya yi aure cike da zuriya mai yawa, Allah ya azurta shi da 'ya'ya da yawa. Yana da kimanin diya goma sha biyu shidda maza, shidda mata. Maza sun hada da: Umaru kaho da Usman da Sani dan Gabci da Muhammadu Namakka da Malam Aliyu da Rabi'u. A halin yanzu uku na raye, uku sun rasu. Wadanda ke raye su ne: Muhammadu Namakka da Malam Aliyu da Rabi'u. Wadanda suka rasu su ne: Umaru kaho da Usman da Sani dan Gabci. 'Ya'yansa mata akwai Manga da Salamatu da Raula da Balaraba da Mardiyya da kuma Nana Asma'u, wadda ita ce Auta. Cikin 'ya'ya mata biyu sun rasu, huɗu ne na nan raye, suna aure a gidajen mazansu. Su ne: Raula da Balaraba da Mardiyya da Nana Asma'u. (Hira da jikansa, Murtala Usman, 18-12-2024).

Daga cikin manyan 'ya'yansa ne, Umaru ya zama makadin Tauri, kusan shi ne mai gadonsu. Amma shi daya dan nasa Usman sai ya kama hanyar almajiranci inda ya yi karatun allo da na ilimi. Yanzu haka zauren gidansu ne ya mayar makarantarsa ta allo yana koyar da yara karatun allo.

Kassu Zurmi ya rasu bayan wata rashin lafiya da ya yi har ya kwanta asibitin Gwamnati na Gusau a 1987.

3.0 Dangantakar Sunaye da Halayyar Rayuwa:

Hausawa sun ce 'Suna Linzami ne', idan aka kira mai shi masu irin sunan ko su nawa ne za su tsaya su waigo tamkar an yi wa doki linzami. Daga cikin dalilan yi wa yaro takwara da sunan wani shi ne, fatar yaron ya dauko mai sunansa ga kwazo, ko suna ko fice, ko rinjaye, ko farin jini, ko hali, ko arziki da dai sauransu.

Bayan bayyanar addinin musulunci Hausawa suka ci gaba da wannan al'adar domin neman tubarraki (Albarka) kamar yadda shari'ar musulunci ta tabbatar, Bahaushe yana da imanin cewa, suna na bin mai shi ga aiki da hali. A da can, ana sa wa yara suna irin su: Jangwarzo da Jandamisa da Jandamo da Jankidi da Giwa da Zaki da Karkande da Kada da Karai ko Karokkai. (Bunza, 2006:206-207).

Babba fata a nan ita ce, yaran su sami cikakken kuzari da farfin hali, da naxi da suna, da kwarjini, da martaba irin na wadannan dabbobi. A tarihin kasar Hausa gabanin musulunci ba mu samu sunan wani fitaccen jarumi ko mai mulki, da ake kira; Bodari ko Kunama ko Maciji ko Shamuwa ko Ungulu ko Jaki ko Akuya ko Gafiya ba. Dalili kuwa shi ne, ba a son a kwaikwayi wadannan ga hali ko aiki. Ashe da ka ji sunan Bahaushe: Kwazo ko Guza ko Gadanga ko Makaye ko Giye ko Fintinkau ko Darzaje ko Kwaranniya. Wadannan sunaye na nuna kwazo ne da kazar- kazar na masu sunan wajen fitar da kitse wuta.

Da musulunci ya zo, aka ci gaba da aron sunayen fitattun mutane da mala'iku domin albarka. Abin lura a nan shi ne, Hausawa sun yi imani da cewa, masu wasu irin sunayen ana samun su da wasu irin halaye gwargwadon shaharar sunayen:

- a. Aliyu: Nagarta da kwazo da fitina.
- b. Umar: Nagarta da kwazo da rashin tsoro.
- c. Usman: Basira da hakuri da sanyin hali.
- d. Abubakar: Kokari da hakuri da waibuwa.
- e. Zaidu: Farin jini.
- f. Khalid: Fada.
- g. Ibrahim: Fice da daukaka.

4.0 Sunayen Hausawa na Gargajiya a wasu Wakokin Kassu Zurmi

Bayanai mafi rinjaye sun nuna cewa, ambaton gargajiya ana nufin wani abu da ya riski zamanin da, wanda wadansu al'umma ko kabilu suka mayar halayyar rayuwarsu, kuma

suka gadar wa waƙansu daga baya. (Ibrahim, 1982). Don haka Bargery da Westerman a cikin kamus dinsu (1934) suka fassara gargajiya a cikin Ingilishi da “Last time”, wato abubuwa da al’ada ta gargajiya kuwa suka ba ta ma’ana da cewa, “Gadon abin da ya wuce”, wato “Heritage of the past”. A kamusun Hausa (2006) an bayyana gargajiya da dabi’ar Bahausha ta riko da al’adar da ya gada tun iyaye da kakanni. Daga cikin al’adun da ya yi riko da su akwai haihuwa. Daga cikin al’adun da suka shafi haihuwa akwai sunayen gargajiya waƙanda suka bayyana wani saƙo ko kuma hikimar da aka kimsa a cikinsu. Don haka dangane da bayanana da suka gabata za a iya cewa, sunayen gargajiya na Hausawa su ne sunayen da Hausawa kan sa wa kansu tun asali ko ma a ce tun kafin shigowar addinin musulunci.

Hausawa yawanci sukan dubi lokacin da aka yi haihuwa ko halin da aka yi haihuwar su samo sunan daga nan. Kuma yawancin sukan sani sunayen iri biyu da na yanka da na Kakanni, amma dukkanninsu irin su ɗaya kuma ta hanya ɗaya ake samunsu. (Ibrahim, 1982). Amma Daba, (1987) ya bayyana cewa, Hausawa suna samun sunayensu kuma su raɗa wa yaro suna dangane da yanayin da aka haife shi, kuma iyayensa ko wasu daga cikin danginsa ko Kakanninsa suke da alhakin raɗa masa suna. Don haka, akwai misalan ire- iren waƙannan sunayen gargajiya na Hausawa a cikin wasu waƙoƙin Kassu Zurmi. Misali a cikin waƙar Nomau Na Magarya. Kassu na cewa:

Jagora: **Nomau** tushen hwaɗa karen masu gari,
Torankawan tciya uban mairogo,
Ko hwatara tai yawa to kan zama iko,
                  Nomau ko ba ka jin batun masu gari?
(Kassu, Nomau Na Magarya)

A misali na sama za a ga yadda mawaƙin ya fito da sunan Nomau, wanda yana ɗaya daga cikin sunayen Hausawa na gargajiya, wanda suka yi wa ‘ya’yansu laƙabi da shi. Nomau shi ne, laƙabin da ake yi wa yaro wanda aka haifa ana noma.

Wani misalin a cikin waƙar ta Nomau. Kassu Zurmi na cewa:
Jagora: Dankalgo ba ni kamnak karya,
                  :   Wa ka sai mani doki Magarya?
                  :   Kahiri karen bunu **Bako**,
                  :   Yanzu kau karen **Alhaji** ne.
(Kassu, Nomau Na Magarya)

A misalin an ambaci sunayen gargajiya na Hausawa, wato Bako da kuma Alhaji. Bako shi ne, wanda aka yi wa laƙabi da yaron da aka haifa da daddare. Shi kuma Alhaji laƙabi ne da aka yi wa yaron da aka haifa ranar Salla Babba (Sallar Layya).

A wani misalin kuma a cikin waƙar “Kudunguru Shaya Ɗan Gidan Labbo”, mawaƙin na cewa:

Waka: Kudunguru Shaya ɗan gidan Labbo.
Jagora: Irin gidan **Bawa** ɗan Galadima,
                  :   Sai da Bawa ya ba su sai **Tadari** taƙ ƙwace,
                  :   Ta ce sabilin shayaya ba a bashe su,
                  :   Dan nema bai raga ma kowa ba,
                  :   Wata ‘yag gona garai cikin tabki,
                  :   Bara yat tashi yana kashin awakinmu.
(Kassu: Kudunguru Shayi yaya Labbo)

A wannan ɗan waƙa an kawo sunayen Hausawa na gargajiya a cikin waƙarsa kamar Bawa da kuma Taɗari. Bawa shi ne laƙanin da aka yi wa ɗan “Wabi”, wato wanda ana haihuwa suna mutuwa, sai shi ya tsaya, ko ya rayu. Shi kuma sunan Taɗari shi ne wadda aka yi wa laƙabi, wadda aka haifa lokacin ɗari ko (Sanyi, Hunturu).

Wani misali kuma a cikin waƙar Mani Maƙera. Mawaƙin na cewa:

Waƙa: Mani Maƙera

Jagora: Barka da hwaɗa ɗan ***Dawai***,
: Jikan Zaki bari tsoron arna,
: Barka da hwaɗa ɗan ***Dawai***,
: Jikan Zaki bari tsoron arna,
: Ba ka da tsoro,
: Ai ba ka da tsoro Mani,
: Mani jikan Zaki da shiri ya kwana,
: Mani jikan Zaki da shirinai ya kwana,
(Kassu: Mani Maƙera)

A wannan misali za a ga yadda mawaƙin ya fito da sunan Dawai, wanda yana ɗaya daga cikin sunayen Hausawa na gargajiya, wanda suke yi wa ‘ya’yansu da shi. Dawai shi ne, yaron da aka saki uwarsa da ciki ta haife shi bayan ta yi wani aure.

Har ila yau, kuma wani misali a cikin waƙar Garu- garu Na Mande, mawaƙin na cewa:

Jagora: Hah! Annan bakin Jena nak kawo,
: Su mairakumi dogo ɗan Shikkau,
: Shagero,
: Da su ***Sanda*** na ***Audi*** yaronsu.
(Kassu: Garu- garu Na Mande)

A misali na sama a cikin ɗiyan waƙar mawaƙin ya ambaci Sanda da Audi, wanda yake suna a cikin sunayen gargajiya na Hausawa. audi shi ne, wanda mahaifinsa ya rasu kafin haihuwarsa. Sanda kuma laƙabi ne da ake wa mai suna Umaru.

Ga wani ƙarin misali na sunan Hausawa na gargajiya a bakin Kassu Zurmi, inda yake cewa:

Jagora: Anne gidanku babu Muhamman,
: Gidanku ba mai sunan ragonai,
: Mai gida dai da yak kawo su Zanhwaro,
: Sunanai ***Naino***,
: Ya ja ni yak kai ni babban gidansa Tukudawa,
: Kakanninai ukku ni ishe,
: Guda ***Dawa*** guda ***Kibiya*** guda Sami,
: Ban ji mai sunan rago na ko guda.

Jagora: Uwayenai guda maiki,
: Guda Dankolo,
: Yannenai da ***Dankaya*** da ***Nagagai***,
: Kanenai guda ***Anne*** guda ***Buwai***,
: Guda ***Dansakola***,
: Ban ji mai sunan rago ba ko guda.
(Kassu: Baƙo Kanen Buwai).

A wannan ɗan waka mawakin ya ambaci wasu sunaye na gargajiya da Hausawa ke yiwa ɗiyansu laƙabi da shi. Sunan laƙabi ne da ake yi wa shugaban mafarauta ko kuma yaron da aka haifa a gidan mafarauta. Haka shi ma kibiya laƙabi ne na ɗiyan mafarauta.

Sai kuma a a wani ɗangon ɗiyan wakar mawakin ya kawo kalmar Maiki da Dankolo da Dankaya da Nagagai da Baƙo da Anne da Buwai da kuma Dansakola. Duk waɗannan sunaye laƙabi ne da Hausawa ke wa ‘ya’yansu. “Maiki” laƙabi ne da Kakanni ke yi wa yaro domin hangen nesa. “Dankaya” shi ma laƙabi ne da ake yi wa yaron da ke yawan taka kaya. “Baƙo” laƙabin da ake yi wa yaron da aka haifa da daddare.

Haka ma “Anne” laƙabi ne da ake yi wa ɗiyan manoma. Shi kuma “Buwai” laƙabi ne da ake yi wa yaron da ya shekara a cikin ciki, ko wanda ya wuce lokacin haihuwarsa. “Dansakola” laƙabi ne da ake yi wa yaron da Uwatai na sakola (wanki) ta haife shi.

Har wa yau, a cikin waɗannan ɗiyan waƙoƙin an ambato sunayen gargajiya irin su “Kumbo” wanda laƙabi ne da ake yi wa ɗan taure wanda ya gagar bai saruwa. Sai “Biri” laƙabi ne da Kakanni ne yi wa yaro idan ya faye yin barna. “Madugu” kuwa laƙabin da ake yi wa shugaban fatake ko ayari, inda Hausawa ma ke cewa “Madugu Uban tafiya”.

Sai kuma “Abu Danjangeru” laƙabi ne da ake yi wa mutum da sunan garinsu, kuma Abubakar ne ake datse ya koma “Abu”. Sai Dodo laƙabin da ake yi wa yaron da ya nuna waibuwa tun a cikin ciki. “Hure” kuma sunan Huraira ne aka datse ya koma “Hure”. Haka Ibrahim ya koma “Iro”, Jibril ya koma “Jibo”.

Sunan “Anaruwa” laƙabin da ake yi wa yaron da ake haifa lokacin Malka, wato ana tsananin zuba ruwa. “Bawa” kuma laƙabi ne na ɗan wabi, wato ana haihuwa suna rasuwa sai shi ya rayu sai a yi masa laƙabi da suna “Bawa”. Kalmar “Makwashe” sunan laƙabi ne da ake yi wa yaron da ake so ga gida.

A wani misalin kuma an kawo sunayen gargajiya na Hausawa waɗanda suka danganci yanayi da haihuwa da kuma laƙabi da gari da kuma katse sunan mutum a gutsure sunan, duk a cikin wakar Kassu Zurmi, inda yake cewa:

Jagora: Sai da Jangarewa nak kawo,
 : Ga **wakaso** na **kumba**,
 : Ga Musa **biri** awakin banza,
 : Na **ture**,
 : Da **Madugu ɗanYari**,
 : Da **Abu Dangajere**,
 : Da **Dodo** jikan **Hure**,
 : Da **Anaruwa**,
 : Da **Nahantsin**,
 : Da **Danbango**,
 : Da **Makwashe Danbango**,
 : Da **Buzu** mai gidan hili,
 : Da su **Bawa** Maccido,
 : Da **Labbo** Kwaranga,
 : Da **Goge** Doka ba kaza ba ne Garba,
 : Da su **Iro** na ya Kule,
 : Da su **Sule** Na gidan Doka,
 : Su **Jibo** ɗiyan Kwarikwandi,
 : Ba tamnakku a kai ba,
 : Mutum ya guma ku ya kalle haƙora,
 : Sun za ka sun kore kowa, sun kau ce ba a rabawa,

: Su Sale jikan **Nana** suna hauka.
(Kassu: Garu- garu Na Mande)

A wani misali kuma, a kan sunayen Hausawa na gargajiya kamar yadda Kassu ke ambatawa cikin wakar Labbo na Amadu Janbada yana cewa:

Jagora: Basu san dur rabbabi ne ba,
: **Labbo** ya ce ina ka ta kare,
: Ya yi da **Garu- garu**, da **Gandau**,
: In hwada ya samu da Barkezawa,
: Don Allah a bas shi da **Sharu**,
: Ku kyalle **Bala** da **Danmaidabge**,
: **Anne** ko a bas shi da **Dodo**,
: Ni ma in ataya ku,
: Don in anka game ku ban ni da **Roko**,
: Kai **Danwawu** kai ab babba,
: Kai ko tarbe Isan **Audi**,
(Kassu: Wakar Labbo Na Amadu)

A wadannan diyan wakar mawaƙin ya kawo wasu sunayen na Hausawa na gargajiya. Inda ya kawo “Labbo”. Ana nufin labaran sai a katse sunan a ce “Labbo”. “Gandau” ana nufin “runji”, “Bala” yaro da aka haifa ranar Larba ana yi masa laƙabi da “Bala” ko “Balarabe”. Sai kuma “Audi” shi ne laƙabin da yaron da Uba nai ya mutu yana ciki.

5.0 Kammalawa:

Ba tantama Kassu Zurmi mawaƙin Maza ne, musamman idan aka yi la’akari da irin bayanai da misalan da suka gabata. A cikin bayanai da aka kawo an yi bayanin waɗansu sunayen Hausawa na gargajiya da suka shafi yanayi da kuma lokaci, irin su Bawa da Taɗari da Audi, da sauransu. Kuma an yi nazarin sunayen Hausawa na gargajiya da suka samu tun kafin shigowar addinin musulunci da kuma waɗanda aka samu bayan shigowar addinin musulunci. Duk waɗannan bayanai sun fito ne cikin wasu waƙoƙin da Kassu Zurmi ya yi wa gwarzonsa.

Manazarta

- Bunza, A.M. (2006) *Gadon fede Al’ada* Lagos. Tiwal Nigerial limited.
- Chamo, I.Y. (2012) “Paragamatic and Symbolic Value of Names in Hausa”. A paper presented at the 20th Conference of the Linguistics Association of Nigeria (CLAN) held at Adekule Ajasin University. Akungba- Akoko, Ondo State.
- CNHN, (2006) *Kamusun Hausa na Jami’ar Bayero*. Zariya: Ahmadu Bello University Press.
- Daba, H. (1987) “*Sociolinguistics study of Address Terms in Hausa*”. Unpublished Ph.D Dissertation America. University of Wisconsin In Madison.
- Gusau, S.M. (2005) *Makada da Mawaka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Gusau, S.M. (2009) *Diwanin Wakokin Baka na Hausa*. (littafi na uku) kano: Century Research and Publishing Limited.
- Ibrahim, M.S. (1982) *Dangantaka Al’ada da Addini*. Tasirin Musulunci kan Rayuwar Hausawa ta Gargajiya. Kano: Sashen koyar da harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Mu’azu, A. (2016) *Kwatanta Sunayen Hausawa da na Fulani na gargajiya*. A cikin Algaita Journal of of current Research in Hausa studies. Vol. 1. Nigeria. Kano: Department of Nigerian Language, Bayero University.

Madauci, da wasu (1968) *Hausa Customs*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company.

Wadanda aka Tattauna da Su

Tattaunawa da Alhaji Mande Sangamawa 2006.

Tattaunawa da Malam Yahaya Sarkin Makafin Zurmi 14/03/2020.

Tattaunawa da Malam Ali Kadawa 14/04/2007.

Tattaunawa da Shata makadin Kassu 2007

Tattaunawa da Dodo makadin Kassu 2000